

СИНТАКСИЧНІ ПОЗИЦІЇ СТУПЕНЬОВАНИХ ПРИСЛІВНИКІВ З ПЕРВИННОЮ ЛОКАТИВНОЮ СЕМАНТИКОЮ

У нових дослідженнях з теоретичної морфології української мови обґрунтовано похідний характер прислівника як найпериферійнішого класу слів, що ґрунтується на чотирьох повнозначних частинах мови – іменникові, дієслові, прикметникові, числівникові [1 : 298–299]. Із похідністю вперше пов'язано позиції його синтаксичного функціонування. Зазначено, зокрема, що оскільки прислівник виражає відношення між ознаковими словами, він не може вживатися ні в позиції підмета, ні присудка, ні узгоджуваного другорядного члена речення, він може бути лише транспонованим у ці синтаксичні позиції. Для більшості прислівників не типова й позиція керуваного другорядного члена речення. Виняток становлять лише прислівники з локативними значеннями – вихідного та кінцевого пункту руху, шляху й напрямку руху та місцеперебування, які входять до валентної рамки відповідних дієслівних локативних предикатів, що зумовлює використання їх у позиції придієслівного другорядного члена, пов'язаного напівслабким керуванням [5 : 260].

Типовою для прислівника визнано незалежну від валентності дієслова позицію детермінанта, або приреченнєвика [3 : 22], яку заповнюють обставинні прислівники, що становлять ядро прислівника як частини мови.

Що ж до означальних прислівників, то вони закріплені за позицією придієслівною другорядного члена, що поєднується з опорним дієсловом формою підрядного зв'язку – приляганням, що, як відомо, передає зв'язок залежного слова з головним за змістом [4 : 299].

Синтаксичні позиції детермінантного та валентно не зумовленого придієслівного другорядного члена речення – це типові позиції відповідно обставинних та означальних прислівників.

Ступеньовані означальні прислівники (компаративи й суперлативи) як одиниці складної за своєю природою категорії ступенів порівняння виявляють специфіку в синтаксичному функціонуванні, що зумовлена передусім транспозиційним характером цих прислівників: вони транспонуються в синтаксичні сфери інших класів слів, переважно дієслова [6 : 6], хоч типовими для більшості з них залишаються синтаксичні позиції їхніх базових неступеньованих прислівників. Особливо цікавими й різно-векторними з погляду синтаксичного використання є компаративні й суперлативні прислівники з первинними локативними значеннями. Вони налічують зовсім небагато одиниць, тому що власне-обставинні прислівники такої семантики не можуть мати ступеньованих утворень, а серед означальних є лише кілька

прислівників, з якими традиційно пов'язують форми вищого та найвищого ступенів порівняння*. Це – **високо** (*вище, найвище*), **низько** (*нижче, найнижче*), **далеко** (*далі, дальше, найдальше*), **близько** (*ближче, найближче*), **глибоко** (*глибше, найглибше*), **мілко** (*мілкіше, наймілкіше*).

Синтаксична сфера ступеньованих прислівників особлива тим, що вони функціонують і в позиціях своїх базових означальних прислівників, і вже у своїх власних позиціях, що забезпечило їм широкі функціональні можливості. Від означальних прислівників місця компаративи й суперлативи успадкували формально-синтаксичну позицію придієслівного керованого другорядного члена речення і детермінантну позицію. Першу кваліфікують як позицію, опосередковано зумовлену семантико-синтаксичною валентністю локативних предикатів, які І. Р. Вихованець диференціював на власне-локативні, процесуально-локативні та акціонально-локативні [2 : 104 – 109]. У двоскладному реченні їм відповідає присудок, виражений дієсловами власне-локативної семантики *бути, перебувати, розташовуватися, опинитися*, процесуально-локативної семантики, одні з яких, зокрема *сидіти, лежати, стояти, висіти*, ближче прилягають до власне-локативних, а інші (*надати, опадати, капати, звальюватися, хилитися, текти*) – до дієслів процесуального характеру, та акціонально-локативної семантики, серед яких дієслова *везти, відвезти, звезти, завезти, повезти* й под. Відмінності в значеннях локативних предикатів зумовлюють насамперед різну кількість валентних позицій. Власне-локативні й процесуально-локативні предикати другої підгрупи відкривають дві валентні позиції – суб'єкта локалізованого стану і локатива, причому друга є для них найхарактернішою правобічною валентністю, тоді як акціонально-локативні предикати, або предикати дії і локативності, – до шести-семи валентних позицій, тобто розширюють валентну рамку дієслова в напрямку від власне-локативності до дії-локативності, що сприяє посиленню локативної ознаки динамічності [2 : 108–109]. Саме це спричинило відмінності в локативних значеннях придієслівного керованого другорядного члена речення. Він визначає просторові параметри локалізації стану, який виражають власне-локативні та процесуально-локативні дієслова другої підгрупи. Експлікований компаративними прислівниками з первинним значенням місця придієслівний керований другорядний член речення лише вказує на дистантантну локалізацію стану щодо просторового орієнтира на вертикальній та горизонтальній осі, пор.: *Ми були ближче (далі); Туристи розташувалися вище (нижче); Гості сиділи ближче (далі); Книжки лежали вище (нижче); Картини висіли вище (нижче); Пасажери стояли ближче (далі); Скарб лежав глибше; Вода капала нижче; Краплі падали нижче; Смола текла нижче*. Суперлативний

---

* Крім традиційного витлумачення цих ступеньованих прислівників як трансформів звичайних прислівників, відоме й подання їх як трансформів компаративних та суперлативних прикметників, тобто *вищий* – *вище*, *найвищий* – *найвище* і т.д., що дало підстави кваліфікувати такі ступеньовані прислівники як одиниці з подвійною словотвірною мотивацією [6 : 95].

прислівник місця в цій позиції визначає крайню межу локалізації стану щодо просторового орієнтира так само на вертикальній та горизонтальній осі, пор.: *Підлітки сиділи **найвище (найнижче)**; Пакети лежали **найвище**, валізи – **найнижче**; Діти опинилися **найближче**; Чоловіки розташувалися **найдалше**; Скарб лежав **найглибше**; Верби хилилися **найнижче**.*

Керований другорядний член речення, залежний від акціонально-локативних дієслів, указує на дистантний рух чого-небудь щодо просторового орієнтира по вертикальній та горизонтальній осі. Компаративні прислівники, виконуючи його функцію, визначають напрям руху чого-небудь відносно просторового орієнтира по вертикальній або горизонтальній осі (пор.: *Вантажник відкотив візок **далі**; Учителька присунула стілець **ближче**; Повітряний змій злетів **вище**; Жінка опустила жалюзі **нижче**; Чоловік увігнав кілок **глибше***), суперлативні прислівники – крайню межу руху від просторового орієнтира по вертикалі або горизонталі, яку кваліфікують як кінцевий пункт руху (пор.: *Вони присунули лаву **найближче**; Вантажники відкотили візок **найдалше**; Повітряний змій злетів **найвище**; Жінка опустила жалюзі **найнижче**; Чоловік увігнав кілок **найглибше***).

Лише обставинні та означальні (неступеньовані й ступеньовані) прислівники локативної семантики мають валентно зумовлений зв'язок з дієслівними локативними предикатами. У реченнях з дієслівними предикатами іншого лексико-семантичного наповнення ці прислівники так само, як і решта обставинних прислівників, виконують функцію детермінантного другорядного члена речення, пов'язаного підрядним детермінантним зв'язком з предикативним ядром простого ускладненого речення, пор.: *Верби росли **близько** і Верби росли **ближче**; Гілля звисало **низько** і Гілля звисало **нижче**; Рука сягала **глибоко** і Рука сягала **глибше**; М'яч підстрибнув **найвище**.*

Компаративні й суперлативні прислівники з первинним значенням місця, уживаючись у позиціях керованого другорядного члена речення, опосередковано зумовленого семантико-синтаксичною валентністю локативного предиката, та детермінанта, є передусім виразниками значення локативності, хоч формально вони й закріплені у сфері компаратива та суперлатива [6 : 147].

Характерною формально-синтаксичною особливістю простих речень, керованих чи детермінантний другорядний член яких виражений таким компаративним прислівником, є наявність залежного від нього члена речення зі значенням об'єкта порівняння. Спеціалізованими засобами його вираження бувають знахідний відмінок з прийменником *за* і родовий з прийменником *від(од)* (пор.: *Кулька злетіла **вище від повітряного змія**; Верби росли **ближче за беріз**; Гілля звисало **нижче від плодів**; Свердло сягнуло **глибше від прута***), а також порівняльний сполучник *ніж(аніж)*, що вказує на семантичне ускладнення об'єктної синтаксеми (пор.: *Верби росли **ближче, ніж берези**; Гілля звисало **нижче, ніж плоди**; Свердло сягнуло **глибше, ніж прут***).

Неспеціалізовані засоби експлікації об'єкта порівняння використовують диференційовано, залежно від стилю та семантичного контексту. У книжних стилях уживають переважно родовий відмінок з прийменниками *щодо, відносно, стосовно* та орудний відмінок з прийменником *порівняно з*, а в розмовному стилі – родовий відмінок з прийменниками *проти, супроти*, пор.: *Хлопчик схилився над партою нижче порівняно з дівчинкою.*

Специфіку синтаксичного функціонування ступеньованих означальних прислівників з первинною семантикою місця становить те, що порівняно з іншими семантичними підгрупами означальних прислівників, зокрема із ступеньованими прислівниками міри й ступеня, вони обмежено транспонуються в синтаксичну сферу дієслова, що зумовлено їхнім валентним зв'язком з дієслівними локативними предикатами. Іноді компаративи та суперлативи, ужиті з формами власне-локативного дієслова *бути*, кваліфікують як основну частину прислівникового складеного присудка, а самі форми цього дієслова – як зв'язки. Ідеться про вживання на зразок *Ми є (були, будемо) вище; Ми – вище; Вони є (були, будуть) найглибше; Вони – найглибше.* У цих реченнях форми власне-локативного дієслова *бути* виражають статичну локалізацію стану і відповідні граматичні значення дієслівного присудка, а не виконують роль зв'язкового елемента між підметом і предикативним компаративним чи суперлативним прислівником, співвідносним з означальним прислівником місця. Формально-синтаксична структура таких речень складається з трьох членів – підмета, присудка, вираженого формою власне-локативного дієслова *бути*, і екерованого другорядного члена з локативною семантикою [1 : 140].

Для компаративних та суперлативних прислівників з первинним значенням місця предикативна позиція можлива лише в семантично неелементарних простих реченнях, підметову позицію яких заповнює інфінітив. Речення з інфінітивним підметом бувають двох типів. Для першого типу характерний такий інфінітивний підмет, після якого вживаються залежні від нього другорядні члени речення зі значеннями вихідного та кінцевого пункту руху, пор.: *Їздити звідси на роботу ближче; Ходити звідси до школи далі.* Другий тип речень особливий за своєю структурою і комунікативною настановою. Роль зв'язкового компонента в них виконує нульова форма дієслова *бути*, замість якої ставлять тире. За комунікативною настановою ці речення спонукального характеру, речення-заклики, пор.: *Стрибати – вище, пірнати – глибше! Метати – найдалше! Літати – найвище!* Предикативно вжиті компаративи можуть мати також залежну позицію керованого другорядного члена речення з об'єктною семантикою, виражену формою *за всіх* або *від усіх*, що вказує на цілковите перевершення всіх потенційних об'єктів-суперників, пор.: *Стрибати – вище за всіх (від усіх)! Пірнати – глибше за всіх (від усіх)! Метати – далше за всіх (від усіх)! Літати – вище за всіх (від усіх)!*

Периферію вторинного функціонування компаративів з первинним значенням місця становить використання деяких із них, зокрема *вище*, *нижче*, у ролі просторових прийменників, що вказують на діаметрально протилежні параметри вертикальної локалізації чого-небудь щодо просторового орієнтира: *вище* з родовим відмінком іменника окреслює місце над просторовим орієнтиром, *нижче* з цим самим відмінком – місце під ним. Такі прийменниково-відмінкові форми вже стали аналітичними прислівниками з просторовою семантикою [1 : 69– 70], пор.: *Дирижаблі літали вище хмар; Борода біла нижче пояса кучерявиться* (Марко Вовчок).

І.Р. Вихованець, характеризуючи ці відкомпаративні просторові прийменники як аналітичні синтаксичні морфеми, зауважив, що вони зберігають відтінки порівняння або зіставлення, проте з їхнім просторовим переосмисленням [1 : 113, 207]. Про значну нейтралізацію порівняльного значення компаративів *вище*, *нижче* в присубстантивній позиції свідчить передусім те, що вони вживаються тут уже без своїх постфіксів – прийменників *за*, *від*, *проти* та ін.

На основі просторового розвинулося кількісно-просторове значення відкомпаративних прийменників *вище*, *нижче*, пор. *Трава виросла вище колін; Коса виросла нижче пояса*. Виразниками кількісного значення ці прийменники бувають тоді, коли вони диференціюють відповідно плюсову та мінусову температуру щодо 0°C, пор.: *У Києві 2° вище нуля; Уночі 10° нижче нуля*. Якщо ж потрібно визначити крайню межу температурного режиму зберігання чого-небудь, вживають кількісно-обмежувальні прийменники *не вище* або *не нижче* з числівниками на позначення температури, записаними цифрою, перед якою ставлять знак + чи – , а після неї – знак °C, пор.: *Препарат зберігати при температурі не вище +25°C; Охолоджувати речовину не нижче –2°C*.

Кількісно-обмежувальне значення відкомпаративні прийменники можуть виражати і в поєднанні з порівняльним сполучником *ніж*, що приєднував об'єкт порівняння в семантично неелементарному реченні. До найуживаніших складених прийменників належать *(не) вище ніж*, *(не) нижче ніж*, *(не) далі ніж*, *(не) ближче ніж*, *(не) глибше ніж*. Їхня функція залежить від наявності/відсутності заперечної частки *не*. За її наявності складені відкомпаративні прийменники, ужиті з числівниково-іменниковою сполукою, вказують на крайню кількісно-просторову межу реалізації акціонально-локативної семантики предиката, пор.: *Качки підлітають не вище ніж на три метри; М'яч відкотиться не далі ніж на десять метрів; Водолази пірнають не глибше ніж на сорок метрів*. Уживаючись без заперечної частки *не*, ці складені прийменники вказують на перевищення кількісно-просторової межі, визначеної числівниково-іменниковою сполукою, пор.: *Качки підлітають вище ніж на три метри; М'яч відкотиться далі ніж на десять метрів; Водолази пірнають глибше ніж на сорок метрів*.

Присубстантивна та причислівникова позиції відкомпаративних прийменників *вище, нижче* і причислівникова позиція складених відкомпаративних прийменників *(не) вище ніж, (не) нижче ніж, (не) далі ніж, (не) ближче ніж, (не) глибше ніж* – це вияви транспонування компаративів у функціональну сферу слів-морфем [4 : 342 – 343].

Отже, функціональна сфера ступеньованих прислівників з первинною локативною семантикою охоплює чотири синтаксичні позиції: дві – власне-прислівникових і дві – вторинних, транспозиційних. Основною є позиція придієслівного другорядного члена речення, пов'язаного з опорним локативним дієсловом напівслабким керуванням. Це позиція їхніх базових означальних прислівників місця *близько, далеко, високо, низько, глибоко, мілко*. Друга, детермінантна, позиція – автономніша щодо першої, у якій вони збігаються з обставинними прислівниками.

Вторинне, або невласне-прислівникове, вживання компаративів та суперлативів з первинною локативною семантикою спрямоване у дві сфери: дієслівну та прийменникову. У синтаксичній сфері дієслова вони представлені обмежено, що зумовлено їхнім валентним зв'язком з локативними дієсловами, і переважно в ролі присудків двох типів семантично неелементарних речень з інфінітивним підметом.

До функціональної сфери прийменника потрапили лише компаративи з первинним значенням місця. Це вже крайня периферія їхнього вторинного функціонування, де вони нейтралізують значною мірою своє і локативне, і порівняльне значення. Відкомпаративні прийменники вживаються в присубстантивній власне-прийменниковій позиції як аналітичні синтаксичні морфеми, утворюючи аналітичні прислівники з просторовою та кількісною семантикою, а також у причислівниковій позиції, модифікуючи кількісні межі вертикальної та горизонтальної локалізації динамічної ознаки.

Література:

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222с.
3. Іван Вихованець. Студії про члени речення: приреченнєвик // Українська мова. – 2005. – №2. – С. 22 – 27.
4. Іван Вихованець, Катерина Городенська. Теоретична морфологія української мови. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 398 с.
5. Городенська Катерина. Керовані другорядні члени речення і валентність предиката // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Мовознавство: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2003.–С. 260–263.
6. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови: Дис. ... канд. філол. наук. – Луцьк, 1998. – 227с.